

1 ("Qira")
A-33

• OQ KEMA •
• BIRINCHI MUALLIM •
• QISSALAR •

„O‘QITUVCHI“ NASHRIYOT-MATBAA IJODIY UYI
TOSHKENT — 2017

• BIRINCHI MUALLIM •

Derazalarni lang ochaman. Xonaga sof havo oqimi kirib keladi. G'ira-shira tong ota boshlaganda turib, boshlab qo'ygan xomaki etudlarimni qayta-qayta ko'zdan kechiraman. Ular talaygina. Men ularni bir necha bor qaytadan ishlaganman. Biroq surat haqida to'liq hukm chiqarishga hali erta. Nimalar bo'lyapti o'zi? Hali kalavanning uchini topganimcha yo'q. Tonggi yoz yog'dusini tutib bo'lmaganidek, tutqich bermay, tobora zo'rayib borayotgan dil rozini ham tutib, tushuntirib bo'lmasdi. Tong sukunatida yurib o'ylayman, o'ylayman, o'ylayman. Har safar shu takror bo'ladi. Har safar mening chizgan suratim hali shunchaki ko'ngilga tugib qo'yilgan bir orzu-niyat ekanligiga ishonch hosil qilaman.

Hali tugallanmagan narsa haqida hatto yaqin do'stlarimga ham eldan burun so'z ochishni xush ko'rmayman. Bu mening o'z ishimga o'ta kuyunchaklik bilan yondashayotganim belgisi emas, beshikdagi go'dakning kim bo'lib voyaga yetishini oldindan aytish mushkul bir ish bo'lganidek, yozib tugallanmagan asar haqida ham bir narsa deyish qiyin. Ammo bu safar doimiy odatimni tark etib, to'g'risini aytganda, poyoniga yetmagan suratim haqida gap ochib, odamlar bilan fikr almashsam, degan umiddaman.

Bu, hali aytganimdek, injiqlik yoki bo'lmasa o'ta talabchanlik alomati emas, albatta, bundan boshqacha yo'l ham tuta olmasdim. Nega deganda, ko'pdan beri yuragimga g'ulg'ula solib, erta-yu kech tinchlik bermay, qo'limga qalam olishga undab kelayotgan bu voqea menga shunchalik ulug'vor tuyular ediki, yolg'iz o'zim uning uddasidan chiqqa olmasligimga ko'zim yetib, to'lib turgan qadahni chayqatib to'kib yubormasam, deb qo'rqardim. Shu vajdan odamlar xuddi rassomlarning dastgohi yonida turib masa-

lani hamjihatlik bilan hal etganlaridek, sizlar ham mening yonimda turib, garchi xayolan bo'lsa-da, maslahat berib, ko'maklashib, quvonch-u hayajonlarimni baham ko'rish-laringizni istardim.

Qalb qo'ringizni darig' tutmang, yaqinroq keling, bu voqeani sizlarga hikoya qilib berishga majburman...

* * *

Ovulimiz yassi tog' daralari oralab sharqirab oqib kela-yotgan Gurkurov daryochasi sohillarida joylashgan. Ovuli-mizning pastki qismida esa to Qoratog' tizmalarigacha qora tasmadek cho'zilib ketgan temiryo'lining ikkala tomonida Sariqcho'l — bepoyon qozoq dashtligi yastanib yotardi.

Ovulimiz tepasidagi adirda ikkita ulkan terak bo'lardi. Men ularni esimni taniganimdan beri bilaman. Ular hali-hamon savlat to'kib turibdi. Qachon qaramang, ovulimizga qaysi tomondan kelmang, avvalo, ko'zingiz ana shu qo'sh terakka tushadi. Ular xuddi tog'lardagi mash'alalar yanglig' ko'z o'ngingizda namoyon bo'ladi. Yoshlikdagi taassurotla-rimmi yoki rassom bo'lganimdanmi, qanday tushuntirishni ham bilmayman, har qalay, poyezddan tushib dasht bo'y-lab ovulimiz tomon borar ekanman, birinchi galda, men uchun qarddon bo'lib qolgan o'sha teraklar tomon sabrsiz-lik bilan ko'z tashlayman.

Teraklar qanchalik baland, qanchalik ulug'vor bo'lma-sin, ular olisdan xiralashib ko'rinsa-da, baribir ko'z o'n-gimda yorqin gavdalanayotganday bo'lardi.

Necha bor uzoq o'lkalardan ovulimiz Gurkurovga qay-tib kelar ekanman, har safar cheksiz sog'inch bilan: „Ovu-limizga barvaqt yetib borib, tepalikka chiqib, qo'sh terakni tezroq ko'rsam, so'ng ularning ostida uzoq turib, yaproq-larining shovullashini zavqlanib tinglasam“, deb oshiqardim.

Ovulimizda nima ko'p — daraxt ko'p. Biroq bu qo'sh terak boshqacha — ular qachon qaramang, kun-u tun shox-lari chayqalib, yaproqlari titrab, turfa ohang taratadi. Go-hida ular kimnidir qo'msab, sog'inch o'tida yonib, sukut saqlab, bir zumda jimib qolganday, gohida esa to'satdan butun tanasi bilan chayqalib, bir-biridan madad olayot-

ganday guvullashadi. Shitob bilan bostirib kelayotgan bulut va yomg'ir aralash kuchli shamol esa shoxlarini egib, yap-roqlarini uzib tashlaganda teraklar o'chakishganday chay-qalib, battar guvullashga o'tadi.

Keyinchalik, oradan yillar o'tib, yoshim ulg'aygandan so'ng qo'sh teraklar sir-sinoatini anglab yetdim. Chor at-rofi yaydoq tepalikda turgani uchun ham ularning yaproq-lari qilt etgan shamolga darhol javob qaytarar ekan.

Lekin bu oddiy haqiqat meni hozirgacha xotiramda muhrlanib qolgan bolalik tasavvurlarimdan mahrum etib, ko'nglimni sovita olmadi. Shuning uchun tepalikdagi bu qo'sh terak hanuz ko'z o'ngimda jonli, allaqanday sirli, sehrli mavjudotlarday gavdalanadi. Bolaligimning oltin fasli mana shu teraklar yonida o'tgan lahzalarni hamon qayta-qayta tuyganday bo'laman.

O'qishimiz tugab, ta'tilga chiqishimiz bilanoq qush bo-lasi — palaponlarni olamiz deb, chuvillashgancha o'sha tomon yugurishib qolardik. Hushtak chalib, shitob bilan tepalikka ko'tarilganimizda ulkan teraklar, har galgidek, u tomondan bu tomonga tebranib, turfa ohangda shovullagan-cha mehribonlik bilan salqin soyasiga chorlayotganday tu-yulardi. Biz oyoqyalang shumtakalar esa, o'sha kezlarda, birin-ketin teraklarning shox-butoqlariga tirmashib, qiy-chuv aralash, jon-jahdimiz bilan qushlar olamiga oshiqar-dik. Bezovtalangan qushlar galasi chirqillashgancha shoxdan shoxga uchib-qo'nib, tepamizda charx urishardi. Biz sinf-doshlar esa bunga parvo qilmasdan, tirishib-tirmashga-nimizcha tobora yuqoriga ko'tarildik. Shunda, nogahon, ko'z o'ngimizda qush uchadigan balandlikdan hamma yoq kaftdek ko'rinib, ajib bir yangi olam namoyon bo'lardi.

Olamning ulug'vorligi bizni shu qadar o'ziga maftun etardiki, shoxdan shoxga ko'tarilayotganimizda nafasimizni ichimizga yutib, yuragimizni hovuchlab, hattoki olmoqchi bo'lganimiz — chumchuq bolalarini ham yodimizdan chi-qarib yuborar edik. Kattakon bino deb yurganimiz jamoa xo'jaligi oshxonasi osmon-u falakdan shunchaki oddiy saroychadek ko'rinardi. Ovulning narigi yog'ida esa elas-elas qo'riq yerlar yastanib yotardi. Ko'z ilg'agancha borliqqa

suqlanib nazar tashlar ekanmiz, tegramizda ovulimizdan tashqari, hali biz ko'rmagan hadsiz-hududsiz bir olam, kumushdek tovlanib oqayotgan daryolar ayon ko'rinib turardi. Biz butoqlar orasida berkinib olib, dunyoning narigi chekkasi shumi yoki undan narida ham shunga o'xshash yer-u ko'k, dashtlig-u daryolar mavjudmi, deb xayol og'ushiga cho'mardik. Shunda shamol esib, yaproqlar unga jo'r bo'lib, hali odam qadami yetmagan bu olamda o'ziga maftun etuvchi qanchadan qancha ajoyib va g'aroyib sirli-sehrli o'lkalar ham bor, deb javob qaytarayotganday shivirlashardi. Teraklarning guvullashi-yu yaproqlarning tinimsiz shovullashiga quloq solar ekanman, o'zimni dunyoning narigi burchida qolib ketayotganday, qo'rquv va quvonchdan yuragim duk-duk urib, qinidan chiqib ketguday sezardim. Lekin bir narsa — bu teraklarni tepalikka kim va qanday niyatlar bilan o'tqazgan — o'sha kezlarda bu haqda o'ylab ko'rmagan ekanman.

Qo'sh teraklar qad ko'targan bu tepalikni, negadir, „DuysHENning maktabi“ deb aytishardi. Agar biror kimsa ot-ulovini yo'qotib qo'yib, yo'lda kelayotgan odamdan: „Hoy birodar, to'rig'imni ko'rmadingmi?“ deb so'rab qolguday bo'lsa, ko'pincha, „Huv ana, tepalikda, DuysHENning maktabi yonida yilqilar o'tlab yuribdi. Ehtimol, o'sha yerdan toparsan“, deb javob qaytarardi. Biz bolakaylar ham kattalarga taqlid qilib, „Qani ketdik, DuysHENning maktabiga, chumchuq palaponlarini olamiz!“ deb chug'urlashardik.

Aytishlaricha, qachonlardir bu tepalikda maktab bo'lgan ekan. Endilikda esa undan asar ham qolmagan. Bolalik xotiralarimga suyanib, so'rab-surishtirib, hech bo'lmaganda, uning xarobalarini topishga necha bor harakat qilib ko'rganman. Lekin biror narsa topmaganman. Yaydoq tepalikni nega „DuysHENning maktabi“ deyishlari menga g'alati tuyuldi va keyinchalik qariyalardan: „DuysHENning o'zi kim?“ deb surishtirsam, ulardan biri sovuqqonlik bilan, qo'l siltagancha: „DuysHENning o'zi kim, deysanmi? Kim bo'lardi. Hozir ovulimizda yashab yurgan Oqsoq-qo'y¹ DuysHEN bo'ladi-da, — deb javob qaytardi. — Bunga ancha

¹ Oqsoq-qo'y — urug'ning nomi.

bo'ldi. Duyshen o'sha kezlarda navqiron yoshda edi. Tepalikda kimningdir tashlandiq saroyi bo'lib, Duyshen u yerda maktab ochib, bolalarni o'qita boshlaydi. Maktab qayoqda deysiz, shunchaki nomi bor edi. Eh, ajib zamonlar edi! O'shanda otning yolini tutamlab, oyog'i uzangiga yetganlar o'zlarini boshliq hisoblardilar. Duyshen ham, xuddi shunday, bilganini qildi. Hozir o'sha saroychadan nishona ham yo'q, quruq nomi qolgan, xolos..."

Men Duyshen ismli bu kishini uncha yaxshi bilmas edim. U keksayib qolgan, baland bo'yli, sersavlat, burgut qovoqli odam edi. Uning hovlisi anhorning narigi tomonida, ikkinchi brigadaga qarashli ko'chada edi. Men ovulda yurgan kezarimda Duyshen jamoa xo'jaligida miroblik qilib, butun umrini dalada o'tkazardi. Mehnatdan qorayib ketgan bu zahmatkash zot gohida katta ketmonini egarning qoshiga tang'ib olib, o'ziga o'xshash qoqsuyak, ingichka oyoqli otida ko'chamizdan o'tib qolardi. Keyin keksayib qolgach, aytishlaricha, pochtachi (xat tashuvchi) bo'lib ishlayotgan emish. Biroq gap boshqa yoqda. Bu sersoqol, beozor kishining qachonlardir navqiron, shijoatli yigit bo'lganini, yana hayratli tomoni, yetarli xat-savodi bo'lmasdan, bolalarni qanday o'qitganini hecham tasavvur qila olmasdim. Yo'q, bunga aqlim bovar qilmasdi! Ochig'ini aytganda, men buni ovulda tarqalgan son-sanoqsiz ertaklardan biri bo'lsa kerak, deb o'ylardim. Biroq, keyin bilsam, gap unday emas ekan...

O'tgan yili kuzda men ovulimizdan telegramma oldim. Yurtdoshlarim meni hashar yo'li bilan qurilgan yangi maktabning tantanali ochilish marosimiga taklif qilishibdi. Ovulimiz uchun bunday quvonchli kunlarda uyda o'tiravermasdan darhol taraddudga tushib, hatto bir necha kun oldin manzil sari yo'l olgan edim. Shu bahona atrofni miriqib tomosha qilib yurib, yangi rasmlar chizaman, deb o'ylardim. Ma'lum bo'lishicha, marosimga taklif qilinganlar akademik Oltinoy Sulaymonovani kutishayotgan ekan. Aytishlaricha, bu yerda u bir-ikki kun bo'lib, so'ng Moskvaga ketar ekan.

Endilikda dong taratgan bu ayol bolaligida ovulimizdan chiqib shaharga ketganligidan xabardorman. Shaharda turganimda men u bilan tanishib olgan edim. To'ladan kelgan,

o'qimishli, xushmuomala bu ayol ancha yoshlarga borib qolgan, oq tushib qolgan qalin sochlari silliq taralgan edi. Mashhur ovuldoshimiz universitetda kafedrani boshqarib, falsafa bo'yicha ma'ruzalar o'qib, akademiyadagi ishlardan tashqari chet ellarga ham bot-bot borib turardi. Gapning qisqasi, opa ish bilan o'ta band bo'lganligi sababli, u bilan yaqindan tanishish menga nasib qilmadi. Biroq har gal biz, qayerda bo'lmasin, uchrashib qolganimizda, opa ovuldagilarning hayoti bilan qiziqar va juda qisqa bo'lsa-da, mening ishim haqida ham o'z fikrlarini aytardi. Nihoyat, kunlarning birida unga shuni aytishga jazm qildim:

— Oltinoy opa, ovulga borib, yurtdoshlar bilan uchrashsangiz yaxshi bo'lardi. U yerda hamma sizni biladi, siz bilan faxrlanishadi, biroq bilishganda ham orqavorotdan bilishadi, agar ular bilan tasodifan uchrashib qolsangiz, mashhur olimamiz bizdan o'zini chetga oladi, qadrdon ovuli Gurkurovga kelishni ham unutib qo'ygan, deydiganlar ham topiladi.

— Albatta, borib turish kerak, — dedi Oltinoy Sulaymonova miyig'ida kulib. — O'zim ham ko'pdan beri Gurkurovda bo'lishni orzu qilaman, qishlog'imizga bormaganimga ham ancha bo'lib qoldi. To'g'ri, ovulda qavmqarindoshlarim yo'q. Biroq gap unda emas, albatta boraman. Ona yurtim sog'inchi yurak-bag'rimni o'rtaydi.

* * *

Oltinoy Sulaymonova maktabning tantanali majlisi ochilishi oldidan yetib keldi. Derazadan uning mashinasini ko'rib turgan majlis ahli yopirilgancha ko'chaga chiqib, hurmatli mehmonni shodiyona kutib oldi. Tanish-u notanish, keksa-yu yosh — hamma u bilan qo'l berib ko'rishishga oshiqardi. Oltinoy Sulaymonova qishloq ahlining bunchalik iliq kutib olishini, ehtimol, o'ylamagan bo'lsa kerak, hatto u menga o'zini yo'qotib qo'yganday tuyuldi. Qo'lini ko'ksiga qo'yib, odamlarga ta'zim qilgancha prezidiumga arang chiqib oldi.

Oltinoy Sulaymonova o'z hayotida qanchalab tantanali yig'ilishlarda bo'lgan, uni hamisha shod-xurramlik va izzat-

ikrom bilan kutib olishganlari turgan gap. Biroq bu yerda — oddiy qishloq maktabida ovuldoshlarining bunchalik samimiy kutib olishidan behad hayajonlangan olima beixtiyor ko'z yoshlarini yashirishga harakat qilardi.

Tantanali yig'ilishda o'quvchilar aziz mehmonga gullar taqdim etib, yangi maktabning faxriy kitobini uning nomi bilan ochdilar. Keyin maktab havaskorlari tomonidan qiziqarli konsert berildi. Nihoyat, barcha mehmonlar — o'qituvchi-yu jamoa xo'jaligi faollari maktab ma'muriyati tomonidan tashkil qilingan ziyofatga taklif etildi.

Mehmondorchilikda ham Oltinoy Sulaymonovaning ovulga tashrif buyurishi xususida iliq gaplar aytili. Uni gilamlar bilan bezatilgan eng faxrli o'ringa o'tqazib, qo'llaridan kelgancha izzat-hurmatini bajo keltirishga harakat qilishdi. Mehmonlar ushbu shukuhli o'tirishga o'zgacha ruh va fayz bag'ishlar edilar. Shunda xonaga o'spirin yigitcha kirib kelib, mezbonga bir dasta telegramma uzatdi: maktabning ochilishi munosabati bilan sobiq o'quvchilar yo'llagan tabrik telegrammalari qo'lma-qo'l bo'lib ketdi.

— Hoy yigit, bu telegrammalarni Duyshe choli keltirdimi? — so'radi direktor.

— Ha, — javob berdi yigit. — Yig'ilishga yetib borib, telegrammalarni xaloyiq oldida o'qib berishlari uchun butun yo'l bo'yi otni qamchilab kelgan bo'lsam-da, andak kechikib qoldim, deb xijolat bo'lib turibdi, oqsoqolimiz.

— Borib ayt, otdan tushib darhol bu yoqqa kelsin.

Yigit Duyshe choli chaqirish uchun eshik tomon yo'naldi.

Yonimda o'tirgan Oltinoy opa kutilmaganda, nimadir esiga tushib qolgan day allanechuk bo'lib ketdi-da, qaysi Duyshe haqida gap borayotganligini mendan so'rab qoldi.

— Pochtachi Duyshe choli haqida, Oltinoy opa, siz uni taniysizmi? — deb so'radim. U dudmol bosh irg'ab qo'ydi-da, so'ng o'rnidan turishga taraddudlanayotgan ham ediki, shu payt deraza yonidan allakim otini yeldirib o'tib ketdi. Qaytib kelgan yigit xo'jayinga dedi:

— Og'ay, u kishiga yo'qlaganingizni aytdim, biroq tushmadi. Boshqa maktublarni ham joy-joyiga yetkazishi kerak-da.

— Mayli, yetkazsa yetkaza qolsin, uni ushlab turmaslik kerak. Qariyaning ham suhbatlashadigan o'z tengqurlari bordir, — dedi kimdir ko'ngli to'lmaganday bo'lib.

— E! Bizning Duyshenni bilmas ekansizlar! U qonun-qoidadan chiqmaydigan kishi, xizmatini qoyillatmaguncha biron yoqqa jilmaydi, — qo'shib qo'ydi ikkinchi bir kimsa.

— To'g'ri, u haqiqatan ham g'alati odam. Urush tugab, Ukrainada gospitaldan chiqqandan so'ng o'sha yerda yashagan. O'z yurtida o'lganingga nima yetsin, deb ovulga qaytganiga ham nari-berisi besh yil bo'ldi. Boyoqish shu zaylda dunyodan so'qqabosh o'tib ketyapti.

— Har holda, bir kirib o'tganda yaxshi bo'lardi... Ha, mayli, — xo'jayin qo'l siltab qo'ya qoldi.

Ovulning faxrli kishilaridan biri so'zga chiqib:

— O'rtoqlar, agar eslaringda bo'lsa, bir vaqtlar Duyshenning maktabida o'qib yurgan kezlarimizda, uning o'zi ham alifbo harflarini to'liq bilmasdi. — So'zlovchi bu gaplarni aytishga aytdi-yu, hayratga tushganday, boshini sarak-sarak qilib, andishasizlarcha ko'zlarini qisib kulib qo'ydi.

— Xuddi shunday, u to'g'ri aytyapti, — mazah qilib kulishdi boshqalar.

— Nimasini aytasan! Ozmuncha nayranglar ko'rsatmadi deysizmi o'shanda bu Duyshen deganlari. Biz bo'lsak, uni haqiqiy o'qituvchi, deb yurgan ekanmiz.

Xaxolab kulishlar pasaygandan so'ng notiq so'zini davom ettirdi:

— Mana, endilikda odamlarimiz ko'z o'ngimizda o'sib ulg'ayishdi. Akademik Oltinoy Sulaymonovani butun mamlakat biladi. Deyarli barchamiz o'rta ma'lumotli, ko'pchiligimiz esa oliy ma'lumotli bo'ldik. Birgina shuning o'ziyoq endilikda hayotimiz qanchalik o'zgarib borayotganligidan dalolat berib turibdi. Shunday ekan, qani, vatandoshlar, keling, Gurkurov ovulimiz o'g'il-qizlari bundan buyon ham o'z zamonasining ilg'or kishilari bo'lib qolishlari uchun ishonch bildiraylik!

Yig'ilish ahli yana shovqin ko'tarib, bu taklifni quvvatladilar. Ammo faqat Oltinoy Sulaymonova g'oyatda xijolat bo'lib, qizarib ketgandek tuyuldi. O'shanda xushchaqchaq

kayfiyatda o'tirganlar g'ala-g'ovur ichida uning qay holatga tushganini payqaganlari ham yo'q.

Oltinoy Sulaymonova bir necha marta soatiga qarab qo'ydi. So'ng mehmonlar sayr qilish uchun tashqariga chiqqanlarida u odamlardan narida, tepalikdagi ariq bo'yida, kuz shamolidan sarg'ish tusga kirgan qo'sh teraklardan ko'z uzmay, ko'ngli g'ash tortib, xayol surib turardi. Quyosh g'ira-shira och binafsharang dashtlik chizig'idan ufq sari botib borardi. U so'nib borarkan, teraklarning uch-uchlaridagi to'q qizg'ish rangni tobora xiralashtirib, alla-nechuk hazinlik tug'dirardi.

Men Oltinoy Sulaymonovaga yaqin kelib:

— Hozir ular yaproqlarini to'kishyapti. Siz ularni bahor faslida, ayni gullagan paytida ko'rganingizdami, — dedim.

— Ha, men ham shuni o'ylab turgan edim, — Oltinoy Sulaymonova chuqur xo'rsindi-da, xuddi o'ziga o'zi gapirayotgandek bir lahza jimlikdan so'ng yana qo'shib qo'ydi: — Ha, shunday, olamda har bir mavjudotning o'z bahori-yu kuzi bor, — dedi ma'yuslanib.

Shu asnoda Oltinoy Sulaymonova ajin bosgan so'lg'in yuz-ko'zlariga g'am-anduh ko'lankasi yugurganday, xotinqizlarga xos nazokatli bir achinish bilan teraklardan ko'z uzmay, hamon ezilgan kishidek xayol og'ushida turardi. Nogahon yonimda akademik Sulaymonova emas, quvlik-shumlikni bilmaydigan, quvonch-u tashvishlari oddiygina qirg'iz ayoli turganini ko'rdim. Bu o'qimishli ayol, chamasi, yoshlik chog'larida aytib kelingan ashulalarini endilikda eng baland tog' cho'qqilariga chiqib, bor ovoz bilan aytish mumkin emasligini eslayotganday edi. U teraklarga nazar solar ekan, yana nimadir demoqchi bo'ldi-yu, fikridan qaytdi va qo'lida ushlab turgan ko'zoynagini darhol taqib oldi:

— Moskva poyezdi shu yerdan soat o'n birda o'tadi, shekilli?

— Ha, kechasi o'n birda o'tadi.

— Demak, yo'l hozirligini ko'rishim kerak.

— Nega endi muncha tez? Bir necha kun turishga va'da bergan edingiz-ku? Xaloyiq hali ruxsat ham bermas.

— Yo‘q, hoziroq jo‘nab ketishim kerak, zarur ishlarim bor.

Yurtdoshlari xafa bo‘lishlarini aytib, uni ko‘ndirishga qanchalik harakat qilmay, Oltinoy opa qaroridan qaytmadi.

Quyosh botib, qorong‘ilashgan payt. Ovuldoshlar Oltinoy Sulaymonovadan ko‘ngillari to‘lmaganday, keyingi kelganda ko‘proq turishiga va‘da olib, uni mashinaga o‘tqazib kuzatib qo‘yishdi. Men Oltinoy Sulaymonovani stansiyagacha kuzatib bordim.

Nega Oltinoy Sulaymonova kutilmaganda bunchalik ketishga oshiqyapti? Ayniqsa, shunday quvonchli damlarda elatdoshlarini ranjitib ketishi haqiqatan ham menga g‘alati tuyuldi. Yo‘lda borayotib men undan bu haqda necha bor so‘ramoqchi bo‘ldim-u, ammo yuragim dov bermadi. Andishasizlik qilib qo‘yishimdan tashqari, baribir uning biron so‘z aytishiga ko‘zim yetmasdi. U butun yo‘l bo‘yi churq etmasdan xayol og‘ushida bordi.

Stansiyaga yetib kelgach, nihoyat, men undan so‘radim:

— Oltinoy opa, nimadandir ko‘nglingiz g‘ash ko‘rinadi, balki sizni biron narsada ranjitib qo‘ygandirmiz?

— Yo‘q! Aslo unday fikrga bormang! Kimdan ham xafa bo‘lardim? Xafa bo‘lganda ham o‘zimdan xafa bo‘lishim kerak.

Shu bilan Oltinoy Sulaymonova yo‘lga ravona bo‘ldi. Men shaharga qaytib kelganimdan so‘ng, oradan bir necha kun o‘tib, kutilmaganda undan maktub oldim. U maktubda ilmiy ishlari bilan band bo‘lib, Moskva uzoq muddat turib qolganligi haqida shunday yozibdi:

„Ishlarim qanchalik ko‘p va shoshilinch bo‘lmasin, ularning barchasini bir chetga qo‘yib, sizga ushbu maktubni yozishga qaror qildim... Agar maktubda yozganlarim sizni qiziqitirsa, unda aytganlarimni xaloyiqqa yetkazish haqida o‘ylab ko‘rishingizni o‘tinib so‘rayman. Bu nafaqat ovuldoshlarimiz, balki hamma uchun, ayniqsa, yoshlarimiz uchun zarur, deb hisoblayman. Men uzoq o‘ylab shu fikrga keldim, bu mening odamlar oldidagi dil izhorim, men uni ado etishim kerak. Bundan qanchalik ko‘p odam xabardor bo‘lsa, mening vijdon azoblarim shunchalik kamayadi. Siz

meni noqulay ahvolga solib qo'yaman, deb tortinib o'tirmang. Bor gapni yashirmang..."

Bir necha kun ushbu maktub og'ushida yurdim va, nihoyat, barchasini, eng yaxshisi, Oltinoy Sulaymonovaning o'z tilidan hikoya qilishga jazm etdim.

* * *

Bu voqea 1924- yilda sodir bo'lgan edi. Ha, ayni shu yili...

Hozirgi jamoa xo'jaligimiz joylashgan yerda o'sha vaqtlar kichik bir ovul bo'lib, unda bir qism o'troq kambag'al „yotoqchi“lar¹ yashardi. Men o'sha kezlarda o'n to'rt yoshimda ota-onamdan yetim qolib, amakimning qaramog'ida kun kechirardim.

O'sha yili, kuzda o'ziga to'q chorvadorlar qishlov uchun tog'ga ko'chib ketganlaridan so'ng, oradan ko'p o'tmay, ovulimizda men ilgari ko'rmagan askar shinelli notanish yigit paydo bo'lib qoldi. Uning shinelini, negadir, qora movutdan tikilganligi uchun ham eslab qolgan edim. El-u xalqdan, markazdan uzoqda, tog'lar yonbag'ridagi ovloq joydan makon topgan ovulchamizda harbiy kiyimdagi bu kishining paydo bo'lishi kutilmagan voqea edi.

Avval uni armiyada komandir bo'lib yurib, so'ng ovulga boshliq bo'lib kelibdi, deyishdi. Keyin bilishsa, u mutlaqo komandir emas, balki ocharchilik yillari ovuldan ketib bir muddat temiryo'lda ishlab yurib, nihoyat, domdaraksiz bo'lib ketgan o'sha Toshtanbekning o'g'li Duyshen ekan. Hukumat uni ovulda maktab ochib, bolalarni o'qitish uchun yuborganmish, deyishdi.

O'sha zamonlarda „maktab“, „o'qish“ degan so'zlar yangilik bo'lib, ko'pchilik hali ularning ma'nosini yaxshi anglab yetmasdi. Bu mish-mishlar rostmi, yolg'onmi, endi nima bo'lar ekan, deb turganlarida, ittifoqo, xaloyiq ovul o'rtasidagi tepalikka yig'ilsin, degan xabar tarqaldi.

Amakim bo'lsa, uzoq vaqt: „Bunisi yana qanaqa majlis ekan? Qachon qarama, odamlarni chalg'itib, ishdan qoldi-

¹ Qirg'izlar qashshoqlikdan o'troq bo'lib qolgan oilalarni „yotoqchi“ deyishardi (tarj.).

rishgani qoldirishgan“, deb javrashini qo‘ymasdi, so‘ng nima bo‘lganda ham, odatdagidek, o‘z hurmatini qilib, qirchang‘i otini egarlab mingancha yig‘inga jo‘nab ketdi. Uning ortidan qo‘shni bolalarga qo‘shilib men ham yugurib qoldim.

Biz halloslagancha, odatdagidek, har gal yig‘ilish o‘tkaziladigan tepalikka yetib kelganimizda bir to‘da piyoda va otliqlar orasida o‘sha qora shinelli, rangpar yigit nutq so‘zlayotgan ekan. Biz uning so‘zlari yaxshi eshitilmaganligi bois yaqinroq keldik. Ammo shu payt juldur po‘stinli bir qariya, xuddi uyqudan cho‘chib turganday, birdan uning gapini bo‘ldi:

— Ey, bolam, — dedi u labi labiga tegmay duduqlangancha, — ilgari bolalarni mullalar o‘qitishardi, biz otangning kim ekanligini bilamiz: u ham bizga o‘xshagan kambag‘al-bechora kimsalardan edi. Qani, ayt-chi, sen qachondan beri mulla bo‘lib qolding? — dedi.

— Men mulla emasman, oqsoqol, o‘qituvchiman, — deya zudlik bilan javob qaytardi Duyshen. — Bolalarni endi mullalar emas, balki o‘qituvchilar o‘qitishadi. Men armiyada yurib xat-savodimni chiqarib keldim, ungacha ham biroz o‘qigan edim. Mana, qanaqa mullaman.

— Ha, bu boshqa gap...

— Barakalla! — degan ovozlari yangradi.

— Shunaqa gaplar, meni bolalarni o‘qitsin deb, muallimlikka yuborishdi. Buning uchun esa, qanaqa bo‘lsa ham, bino topishimiz kerak. Mana shu tepalikdagi eski otxonani tartibga solishda sizlar yordamlashasizlar, degan umiddaman. Xo‘sh, sizlar bunga nima deysizlar?

Odamlar, bu kelgindi nima deb valdirayapti, deganday biroz kalovlanib turishdi. Shunda anchadan beri egarning qoshiga tirsagi bilan suyanib, gapni tinglab turgan janjalkash yigit Satimqul chatoq ora-sira tish orasidan tupurgancha:

— E, qo‘ysang-chi, bu safsataringni, — deya so‘z qotdi ko‘zlarini qisib, xuddi uni nishonga olganday. — Qani, ayt-chi, bizga maktabning nima keragi bor o‘zi?

— Nima keragi bor emish! — talmovsiradi Duyshen.

— To‘g‘ri, haq gap! — ilib ketdi kimdir.

Hamma birdan harakatga kelib, shovqin ko‘tara boshladi:

— Biz azal-azaldan dehqonchilik bilan shug'ullanib kelganmiz. Bizni ketmon boqib kelgan. Endi bola-chaqalarimiz o'qib amaldor bo'lisharmidi? Xat-savodli bo'lish boshliqlarga kerak, biz bo'lsak oddiy xalqmiz. Boshimizni qotirma, yigit!

Oraga jimlik cho'kdi.

— Nahotki, bolalarning o'qishiga qarshi bo'lsalaring? — taajjulanib so'radi Duyshen, atrofdagi tikilib turgan odamlarga nazar tashlar ekan.

— Agar qarshi bo'lsak, majbur qilarmiding? U zamonlar o'tib ketgan. Endi biz ozod, emin-erkin xalqmiz, qanday istasak, shunday yashaymiz! — dedi bir kimsa.

Bu gaplarni eshitgan Duyshenni chaqmoq urganday bo'lib, rang-ro'yi bo'zday oqarib ketdi. Qaltiragan barmoqlari bilan shineli ilgaklarini yechib, gimnastorkasi kissasidan shosha-pisha to'rt buklangan qog'ozni olib, boshi uzra ko'targanicha dedi:

— Demak, sizlar hukumatning bolalarni o'qitish kerak, deb muhr bosilgan ushbu hujjatiga qarshisizlar, shundoqmi? Unday bo'lsa, sizlarga yer-u suvni, erk-u ozodlikni kim berdi? Qani, hukumatning qonunlariga kim qarshi? Javob bersin!

„Javob bersin“ so'zini u shu qadar zarda bilan aytdiki, go'yo iliq kuz sokinligini buzib otilgan o'q tog' qoyalariga urilganday aks sado berdi. Bu gal biron kimsa og'iz ochishga jur'at etmadi, hammaning boshi quyi solindi.

— Biz, axir, kambag'allarmiz-ku, — dedi Duyshen, hovuridan tushib, so'zini davom ettirar ekan, — bizni bir umr kamsitib, xo'rlab-haqoratlab kelishdi. Biz zug'um va zulmatda yashadik. Endi hukumat bizni yorug'likka chiqsin, o'qib xat-savodli bo'lsin, deyapti. Buning uchun esa bolalarimizni o'qitmog'imiz darkor...

Duyshen o'zining aytgan so'zlariga javob kutayotgandek sukut saqlab turgan edi, shunda „Sen qachondan beri mulla bo'lib qolding?“ deb so'ragan o'sha juldur po'stinli qariya murosaga kelganday ming'illab dedi:

— Ha, mayli, ko'ngling shuni juda istab qolgan bo'lsa, o'qitaver, bizga nima... Biz qonunga qarshi emasmiz.

— Ammo menga yordam berishlaringizni istayman. Biz mana shu tepalikdagi boydan qolgan otxonani ta'mirdan chiqarib, maktab qurishimiz, jar ariqqa ko'prik solishimiz, maktabga o'tin tayyorlashimiz kerak va hokazo...

— Shoshmay tur, yigit, juda chaqqon chiqib qoldingku, — Duyshenning so'zini bo'ldi o'jar Satimqul.

U odatdagidek tishlari orasidan chirt etib tupurib, ko'zlarini qisgancha, yana Duyshenni nishonga olganday dedi:

— Sen, yigit, „maktab ochaman“ deb butun ovulga jar solyapsan. Bunday qaraganda, na ustingda to'ning, na ostingda oting, na haydashga bir parcha yering, na qo'rada boqib qo'ygan moling bor! Bu ahvolda qanday yashashingni bir o'ylab ko'rdingmi o'zi, azizim? Nima, ot o'g'irlab kun ko'rmoqchimisan?.. Ammo bizda unday otlar yo'q. Ular tog'liklarda bo'ladi.

Duyshen bir nima deb keskin javob qaytarmoqchi bo'ldi-yu, yana bir zum jim qolib, vazminlik bilan dedi:

— Bir navi hayot kechiraman. Hukumat menga maosh to'laydi.

— E-e, boyadan beri shuni aytmaysanmi! — Satimqul ham qanoat hosil qilganday, istehzoli jilmayib, egar ustida g'olibona qaddini rostlab o'tirdi. — Endi bilsak, gap bu yoqda ekan. Sen yigit, o'z bilganingni qilib, hukumat bergan o'sha imtiyoz maoshing bilan bolalarni o'qitaver. Hukumat xazinasida pul yetarli. Bizni esa tinch qo'y, Xudoga shukur, tashvishimiz o'zimizga yetib ortadi...

Shu so'zlarni ayta turib Satimqul otining boshini shartta burgancha jo'nab qoldi. Uning ortidan boshqalar ham asta-sekin tarqala boshlashdi. Duyshen bo'lsa, qo'lida qog'ozini ushlagancha turib qoldi. Boyoqish uni nima qilishini bilmasdi...

Bechoraga rahmim kelib ketdi. Undan ko'z uzmay turarkanman, yonimdan o'tib ketayotgan amakim menga:

— Ha, paxmoq soch, sen bu yerda nima qilib angrayib turibsan, qani, tuyog'ingni shiqillatib qol-chi! — dedi. Men ham bolalarning ortidan yugurib qoldim. Orqamdan: — Buni qara-ya, sen tirranchalar ham yig'ilishga juda serqatnov bo'lib qoldilaring! — deb qoldi.

Ertasi kuni qizlar bilan suvga borayotgan edik, yo'lda Duyshenni uchratib qoldik. U belkurak, ketmon, bolta va yana qo'lida qandaydir eski paqir ko'targancha anhorning narigi qirg'og'iga o'tib ketayotgan ekan.

Shu-shu qora shinel kiyib olgan bu so'qqabosh kimsa har kuni saharlab turib so'qmoq yo'l orqali tepalikdagi tashlandiq otxona sari yo'l olar va har kuni allanimalar bilan mashg'ul bo'lib, yarim tunda ovulga qaytib tushardi. Biz uni, ko'pincha, kattakon bir bog'lam quvray¹ yoki poxol orqalab ketayotgan holda ko'rardik. Uni uzoqdan ko'rganlar uzangiga oyoq tirab, qo'zg'alib, kaftlarini soyabon qilganlaricha, bu kim bo'ldi ekan, deganday ajablanib so'z yurita boshlardilar:

— Ana u, o'tin ko'tarib ketayotgan Duyshen muallim emasmi?

— Xuddi o'zi.

— Eh, sho'ring qurg'ur, bechora. O'qituvchilik ham oson ish emas ekan-da.

— Bo'lmasam-chi! Nima deb o'ylovding? Ko'targan yukiga qara, boyning batragi ham buncha yuk ko'tarmaydi.

— Uning so'zlarini eshitdingmi, gapga juda chechan ko'rinadi!

— Chunki qo'lida muhr bosilgan qog'ozi bor-da: mana gap qayoqda.

* * *

Kunlardan birida, odatdagidek, adirdan tezak terib kelayotib, maktab tomon burildik: muallimning nima qilayotgani bizni qiziqtirardi. Loydan tiklangan bu saroy bir vaqtlar boyning otxonasi bo'lgan. Qish kunlari qulunlagan biyalarni bolalari bilan shu yerda boqishardi. Keyinchalik boy qayoqqadir ko'chib ketib, otxonadan faqat vayrona qolgan edi. Shu-shu bu yerga bironta kimsa yo'lamay qo'ygani bois uning atrofini ayqash-uyqash o't-o'lanlar va boshqa tikanli o'simliklar bosib ketgan edi. Endi bo'lsa, tikanlar ildizi bilan sug'urib olinib, bir chekkaga uyib qo'-

¹ **Quvray** — bir xil xashaki o't.

yilgan, qo‘ra tozalanib, tartibga solingan; yomg‘irdan nurab, qulab tushgan devorlari loy bilan shuvalib, qovjirab, tob tashlab qiyshayib ketgan va turfa ohangda ochilib-yopiladigan eshik tavaqalari esa qayta epaqaga keltirilib, saranjom-sarishta qilib qo‘yilgan edi. Xullas, maktab yangi qiyofa kasb etgan edi.

Biroz dam olaylik deb, tezak to‘la qoplarimizni yerga qo‘yib turganimizda eshikdan ust-boshi loyga belangan Duyshen chiqib qoldi. U bizni ko‘rishi bilan hayratlanganday, yuzlaridagi terlarini artib, xushmuomalalik bilan kulimsirab qo‘ydi:

— E, kelinglar, qizlar. Tezak terib yuribsizlarmi?

Biz qoplar yoniga cho‘kka tushgancha tizilishib o‘tirib, uyalganimizdan, ha deganday bosh irg‘ab, bir-birimizga qarab qo‘ydik. Duyshen tortinib turganimizni darhol sezdi-da, bizga dalda berganday ko‘z qisib qo‘ydi:

— Qoplaringiz o‘zlaringizdan ham katta-ku. Birrov bo‘lsa-da, kirib o‘tganlaringiz ayni muddao bo‘ldi, qizlarim, axir shu yerda o‘qishlaring kerak-ku, maktablaring ham tayyor bo‘lay deb qoldi. Ana, ko‘ryapsizlarmi, hozirgina burchakka pechkani eslatuvchi o‘choqboshi qurib, hatto tomidan mo‘ri ham chiqarib qo‘ydim! Endi qishga yoqilg‘i tayyorlashimiz kerak. Ha, bundan g‘am yemasak ham bo‘ladi — atrofimiz to‘la quvray. Qarabsizki, yerga poxolni qalinroq to‘shaymiz-da, o‘qishni boshlab yuboramiz. Qalay, o‘qishni xohlaysizlarmi, maktabga kelasizlarmi?

Dugonalarim ichida kattarog‘i men edim. Shuning uchun ham bir entikdim-da, javob berishga jur‘at etib:

— Agar yangam ruxsat bersa, qatnayman, — dedim.

— Nega ruxsat bermas ekan, albatta ruxsat beradi. Isming nima?

— Oltinoy, — javob berdim men, yirtiq tizzamni kaf-tim bilan yoparkanman.

— Oltinoy — chiroyli ism ekan. — Uning erkalayotganday muloyim kulib boqishidan mening ham dilim yorishib ketganday bo‘ldi. — Kimning qizisan?

Nafasim ichimga tushib, indamay qoldim: rahmdillik qilganlarni yoqtirmasdim.

— Yetim bo'lib qolgan, hech kimi yo'q, amakisirikida yashaydi, — shifshifshidi dugonalarim.

— Bo'lmasa, gap shunday, — dedi Duysheh menga yana kulimsiragancha razm solib turar ekan, — sen boshqa bolalarni ham birga o'qiymiz, deb maktabga boshlab kel. Ma'qulmi? Qizlar, sizlar ham eshitdilaring-a?

— Ma'qul, amaki.

— Meni muallim, deb atayveringlar. Maktabni kirib ko'rasizlarmi? Tortinmanglar.

— Yo'q, borishimiz kerak, — dedik uyalganimizdan.

— Mayli, uylaringga bora qolinglar. Maktabni esa bir yo'la o'qishga kelganlaringda ko'rasizlar. Men bo'lsam, shom tushguncha yana birrov quvrayga borib kelayin.

Duysheh o'roq, arqonlarini olib, dalaga chiqib ketdi. Bizlar ham qoplarimizni orqalagancha ovul sari jo'nadik. Shunda nogahon xayolimga bir fikr kelib qoldi:

— Hoy, qizlar, to'xtanglar! — deya qichqirdim. — Kelinglar, tezaklarni maktabda qoldirib ketamiz, qishga o'tin kerak-ku.

— Uyga quppa-quruq boramizmi? Seni qara-yu!

— Ha, borib yana qayta terib kelamiz.

— Yo'q, kech bo'ldi, uydagilardan baloga qolamiz.

Shu yo'sinda dugonalarim meni kutib o'tirmasdan, qoplarini ko'targanicha uylariga jo'nab qolishdi.

* * *

O'sha kuni meni bu ishga nima majbur etganini hanuzgacha tushunib yetganim yo'q. Dugonalarim mening gapimga kirmaganlari uchun ranjiganimdanmi yoki bo'lmasa bolalik chog'larimdanoq erk-u xohishim poymol etilib, nobop kimsalarning do'q-po'pisasi ostida yashab kelganimdanmi yoki ilgari ko'rmagan, bilmagan bir odamning kutilmaganda menga shunchaki bir-ikki og'iz iliq so'z bilan iltifot qilib ko'nglimni ko'targanligi uchunmi, har qalay minnatdorchilik bildirsam, degan edim. Chinakam taqdirim, hayotimning butun quvonch-u sarson-sargardonliklari xuddi o'sha kundan, o'sha bir qop tezak hangomasidan boshlanganini yaxshi anglab yetgan edim. Bunday deyi-

shimga sabab, ayni o'sha kuni hayotimda birinchi bor o'y-lamay-netmay, tanbeh berishlaridan cho'chimay, ichki bir sezgi bilan ko'ngil da'vatini ado etishga jur'at qilgan edim. Dugonalarim meni tashlab ketganlarida men DuysHENning maktabiga burila qolib, qopdagi tezakni darhol binoning devori ostiga to'kdim-da, yana shu zahotiy oq qayta terib kelish uchun jarlig-u dasht, adirlar sari jadallab ketdim.

Go'yo biron ishni qoyillatib qo'yganday, quvonganimdan yuragim junbushga kelib, hovliqqancha qayoqqa chopib ketayotganimni o'zim ham bilmasdim. Bunchalik baxtiyor ekanligimdan oftob ham ogohdek edi. Ha, mening qushday emin-erkin uchib borayotganimdan uning ham xabardor va mamnun ekaniga ishonch hosil qilgan edim. Chunki men andak bo'lsa-da, xayrli ishga qo'l urgan edim.

Quyosh so'nggi zarrin nurlarini sochib, allaqachon tepaliklar uzra yonboshlagan bo'lsa-da, nazarimda, toki nigohimga to'yib olmaguncha botadiganga o'xshamasdi. U oyoqlarim ostiga poyandoz solganday xira tortgan kuzgi yerlarni to'q qizil, binafsha va pushti ranglarga bezab, kiyilaverib uvadasi chiqib ketgan kamzulimning kumushrang tugmalarida olovday yolqinlanib, izg'irindan quvragan chiylarning¹ popuklariga zeb berib turardi. Men bo'lsam hamon chopqillab borar ekanman, sevinchim ichimga sig'may, xayolan yer-u ko'kka, shamolga yuzlanib: ko'ryapsizlarmi! Men naqadar baxtiyorman! Men endi so'zsiz maktabga o'qishga boraman! O'zimgina emas, boshqa tengqurlarimni ham birga olib boraman! — deb faxrlanardim.

Shu ko'yi qancha chopganimni bilmayman, nogahon, tezak terishim kerak-ku, degan o'y esimga tushib qoldi. Qizig'i shundaki, butun yoz bo'yi bu yerlarda qanchalab mollar boqilib, har qadamda tezaklar uchrardi, endi esa ularni xuddi yer yutib yuborganday, nishona yo'q. Balki men ularni ilg'amayotgandirman? U yerdan bu yerga qanchalik yugurib yurmayin, tezaklar shunchalik kam uchrardi. O'shanda qosh qoraymasdan qopimni tezroq to'ldira qolsam, deb yuragimni hovuchlab, shoshilganimdan chiy bu-

¹ **Chiy** — cho'l-adirlarda o'sadigan baland, boshoqli o'simlik.

talari orasida adashib qolibman. Har qalay, naridan beri qopimni qappaytirganimda quyosh botib, kimsasiz, sukunatli borliqni tun pardasi chulg'ab olgan edi. Bunaqa bemahalda biyday dalada hali hech qachon yolg'iz o'zim qolib ketmagandim. Dahshatga tushganimdan o'zimni yo'qotib, qopimni yelkanga tashlaganicha ovul sari yugurib ketdim. Xudo haqqi, ho'ngrab yig'lab yuborishimga oz qolgan edi. Duyshenning haligi tasalli berib aytgan nasihat-omuz so'zlarini eslar ekanman, uning ojizligimni ko'rib ensasi qotmasin, degan xayolga borib, xuddi u sirtdan kuzatib turganday or-nomus kuchlilik qilib, yon-verimga qaramasdan, o'zimni dadil tutganicha boraverdim.

Hamma yog'im terga, changga botib, halloslaganicha uyga yetib keldim. Og'ir nafas olib, ostona hatlab o'tgan ham edim, o'choq boshida o't yoqib o'tirgan yangam o'rnidan tura solib, xo'mrayganicha men tomon xezlandi. U o'ta badjahl va qo'rs muomalali ayol bo'lib, vajohatidan ot hurkardi.

— Yer yutgur, qaysi go'rda izg'ib yuribsan? — deya o'shqirdi u men tomon yaqinlashar ekan, og'iz ochishga ulgurganimcha yo'q ham ediki, qo'limdagi qopni tortib olib, chetga itqitib yubordi. — Bor-yo'g'i shumi, kun bo'yi sang'ib yurib, tergan tezaging shumi?

Chamamda, dugonalarim allaqachon og'izlaridan gullab qo'yishgan ko'rinadi.

— Eee, isqirt, hayvon! Maktabda o'ynash topganmisan, maktabing bilan qo'shmozor bo'lgur! — yangam jaza-vasi tutganicha qulog'imni burab, boshim, ko'zim aralash savalay ketdi. — Yaramas, yetimcha — yetti kulcha! Bo'ri bolasi it bo'lmas, deydilar. Odamlarning bolasi uyga tashisa, sen bo'lsang, uydan chetga tashiysan. Yana maktab haqida so'z ocha ko'r-chi, oyog'ingni sindirib, maktab qanaqaligini senga ko'rsatib qo'yaman...

Men baqirib yuborishdan o'zimni tiyib, azbaroyi qo'rq-qanimdan miq etmasdan turaverdim. Keyin o'choqqa o'tin tashlab, kulrang mushugimizni silab, unsiz yig'laganicha, shumshayib o'tiraverdim. Mushugim esa, har gal yig'laganimni sezib turganday, darhol tizzamga kelib o'tirib olardi.

Men yangamning do‘q-po‘pisalari-yu do‘pposlashlaridan emas (ularga allaqachon ko‘nikib qolgan edim), balki u endi meni hecham maktabga yubormay qo‘yadi, degan xayolda yig‘lardim...

* * *

Oradan, chamasi, ikki kun o‘tib, erta tongda ovulda itlar hurib, uzuq-yuluq ovozlari eshitila boshladi. Ma‘lum bo‘lishicha, Duyshen ovuldagi uylarga birma-bir kirib, maktabga bolalarni to‘playotgan ekan. O‘sha kezlarda ovulimizda har kim o‘z bilganicha, ko‘ngli xushlagan joyda paxsa devorli uylar qurib yashayvergan, shuning uchun ham ko‘chalarimizning tayini bo‘lmagan. Duyshen yoniga o‘n nafar bolakayni olib, ana shu pastqam kulbalar oralab u hovlidan bu hovliga o‘tib yurgan ekan.

Bizning uyimiz eng chetdagisi edi. Ayni shu mahal biz yangam ikkimiz o‘g‘irda tariq yanchayotgan edik, amakim esa omborxonaga yonidagi o‘rada saqlanayotgan donni o‘radan chiqarib, bozorga eltib sotmoq uchun hozirlik ko‘rayotgandi. Biz bosqonchilar singari zilday o‘g‘ir dastasini navbat bilan birimiz qo‘yib, birimiz urar ekanmiz, Duyshenlar yaqinlashib qolgandir, degan ilinjda yer ostidan ora-sira ko‘z qirimni tashlab qo‘yishga ulgurardim. Yangam meni o‘lsa ham maktabga yubormasligiga ko‘zim yetib turgan bo‘lsa-da, yaxshi niyat — yorti mol deganlaridek, Duyshenning bu yerga kelishini va hech bo‘lmaganda meni ko‘rib, qayerda, qanday yashayotganimdan xabardor bo‘lishini istab, ilohim hovlimizga birrov kirib o‘tishsin-da, deya Xudodan iltijo qilib, uning kelishini sabrsizlik bilan kutardim.

— Assalomu alaykum, kelinoyi, hormanglar! Mana, bir gala bo‘lishib sizlarnikiga mehmonga kelyapmiz, biz qanchamiz! — deya hazil-huzul aralash sidqidildan salomlashdi Duyshen yangam bilan, bir to‘da bo‘lajak shogirdlarni ergashtirganicha hovliga kirib kelar ekan.

Yangam, shunchaki javob tariqasida, allanima deganday to‘ng‘illab qo‘ydi, amakim bo‘lsa o‘ra qaziyotgan joyidan hatto boshini ko‘tarib ham qaragani yo‘q. Duyshen bunga parvo ham qilmadi. U, aksincha, ishbilarmon kishi-

lardek, hovli sahnidagi g'olalar ustiga borib cho'qqayib o'tirdi-da, qo'liga qalam va qog'oz olib:

— Bugun biz maktabda o'qishni boshlaymiz. Qizingiz necha yoshda? — deb so'radi. Ensasi qotgan yangam javob berish o'rniga zarda bilan o'g'ir dastasini gurs etib urib qo'ydi. Men bo'lsam endi bu yog'i nima bo'lar ekan, deb jon hovuchlab turardim. Duyshen menga qarab kulimsirab qo'yar ekan, yana avvalgidek qalbimga iliqlik yugurdi.

— Oltinoy, necha yoshga kirding? — so'radi u. Men javob berishga jur'at etolmadim.

— Buning senga nima keragi bor, nazoratchimisan! — dedi g'azabga to'lgan yangam, o'ta andishasizlik bilan. — Bunga o'qishni kim qo'yibdi! Bunga o'xshagan qanchadan qancha ota-onasiz yetim bolalar ham o'qimasdan yurishibdi-ku! Sen, ana, bir guruh bolani yig'ib olibsan, o'shalar-ni maktabingga olib borib o'qitaver, bu yerda esa sening ho-jating yo'q.

Duyshen sapchib o'rnidan turib ketdi.

— Nima deyapsiz o'zi! Yetimlik uning peshanasiga yozib qo'yilmagan-ku yoki yetim bolalar o'qimasin, degan qonun bormi?

— Sening qonun-ponuning bilan ishim yo'q. Mening o'z qonunim bor. Sen menga aql o'rgatma!

— Qonun hammamiz uchun bitta. Agar bu qizaloq siz-larga kerak bo'lmasa, bizlarga kerak, hukumatga kerak. Agar monelik qiladigan bo'lsangiz, qonunimizni ham ishga so-lishimiz mumkin!

— Sen, o'zboshimcha boshliq, qayerdan paydo bo'lib qolding? — dedi yangam ikki qo'lini beliga qo'yib gerday-gancha. — O'zing ayt-chi, yedirib-ichirib katta qilgan bu qiz mening ixtiyorimda bo'lishi kerakmi yoki senga o'x-shagan betayin, kelgindilarning izmida bo'lishi kerakmi, takror aytaman, unga kim javob berishi kerak!?

Agar shu payt beligacha yarimyalang'och bo'lib olgan amakim o'radan ko'rinish bermaganda bu hangoma nima bilan tugashini kim bilardi, deysiz? U xotining har bir ishga suqilaverishini zinhor yoqtirmasdi. Bu gal ham zardasi qaynab ketdi, shekilli:

— Ey, manjalaqi! — qichqirdi u, o‘radan chiqar ekan.— Sen qachondan beri ro‘zg‘or boshlig‘i, uy boshqaruvchisi bo‘lib qolding? Ko‘pam valdirayvermasdan ishingni qilsang bo‘lmaydimi? Sen esa, Toshtanbekning o‘g‘li, gapni ko‘paytirmasdan qizni olib ketaver, xohlasang uni o‘qit, xohlasang pishirib ye. Qani, endi bu yerdan tezroq tuyog‘ingni shiqillatib qollaring!

— Bu arzanda maktabda sanqib yursa, uy ishlarini kim qiladi? Baloga balogardon bo‘lib, yana ro‘zg‘or ishlariga ko‘milar ekanman-da? — deya yangam yig‘lashga tushgan edi, amakim:

— Chakagingni o‘chir! Gap bitta, aytganim aytgan, deganim degan! — dedi.

Yomonlik bor joyda yaxshilik ham bor, deganlaridek, birinchi bor maktabga borishim ana shu g‘alva intihosidan boshlangan edi.

Shu kundan e‘tiboran, Duyshen har kuni ertalab, hovlima-hovli yurib, bizlarni maktabga boshlab borardi.

Maktabga borgan birinchi kunimizda o‘qituvchi bizni yerga to‘shalgan poxol ustiga o‘tqazib, har birimizga bittadan daftar, qalam va yupqa taxtacha berdi-da:

— Taxtachani yozishga o‘ng‘ay bo‘lsin uchun tizzalaringizga qo‘yib olinglar, — deb tushuntirdi.

— Bolalar, men sizlarga harflarni, so‘zlarni va sonlarni qanday yozishni va o‘qishni o‘rgataman, o‘zim nimani bilsam, sizlarga ham shuni o‘rgataman, — degan edi o‘shanda Duyshen.

Darvoqe, u bilganlarini hayratomuz bir tarzda, sabrtoqat bilan bizga ham yuqtira boshlagandi. Har bir o‘quvchining yoniga kelib qalamni qanday tutishni, so‘ng esa tushunish qiyin bo‘lgan so‘zlarni ishtiyoq bilan tushuntirib berardi.

Hozir o‘ylab qaragam, haqiqatan ham, so‘zlarni hijjalab o‘qiydigan, qo‘lida bironta darslik, hatto „Alifbe“ kitoibi ham bo‘lmagan bu chalasavod yigitning bunday buyuk ishga jur‘at etganligidan hayratda qolaman. Ota-bobolari yetti pushtigacha savodsiz o‘tgan bolalarni o‘qitish hazilakam ish emasdi. Duyshen o‘qitish dasturi va usullari

haqida zarracha ham tasavvurga ega emasdi, albatta. Shu bilan birga, to'g'risini aytganda, u bunaqa narsalar borligiga shubha ham qilmasdi.

Duyshen bizni o'zi bilgan, ma'qul ko'rgan yo'l-yo'riqlar asosida o'qitaverdi. Men bo'lsam uning chin dildan jonbozlik ko'rsatib ishlaganiga ishonch hosil qilgan edim. Har qalay, u boshlagan xayrli ishlar, menimcha, zoye ketmadi. Duyshen o'shanda qahramonlik ko'rsatgan bo'lsada, hali buni o'zi ham bilmasdi. Ha, bu chinakam qahramonlik edi, chunki o'sha kezlarda ovul va maktab ostonasidan nariga o'tmagan biz qirg'iz bolalari uchun teshiktirqishlaridan hamisha olisdagi qorli tog' cho'qqilari ko'rinib turadigan shu paxsa devorli maktabda, agar uni maktab deb atash mumkin bo'lsa, misli ko'rilmagan va quloq eshitmagan shu maktabda, nogahon, yangi bir olam namoyon bo'lgan edi.

Avliyo otadan ham, Toshkentdek azim shahardan ham necha bor katta shaharlar borligini, olamda Talas vodiysini eslatuvchi ulkan dengizlar borligini va ularda tog'larday ulkan kemalar suzib yurganini, shuningdek, bozorda sotiladigan lampa moyining (kerosin) yer ostidan qazib olinishini ham o'shanda bilgan edik. Hayot izga tushib, saodatli kunlar kelishi bilan tang-u tor maktabimiz o'quvchilarining keng va yorug' binolarda o'qishlariga ham ayni shu kezlardayoq qat'iy ishonch hosil qilgan edik.

Har oyning adog'ida Duyshen ish bilan bo'lisga borib, u yoqda ikki-uch kun qolib ketardi. Shunda biz uni mush-toqlik bilan kutardik. Agar jonajon tug'ishgan akam bo'lgan taqdirda ham, men uni, ehtimol, Duyshenning qaytishini kutganday sabrsizlik bilan kutmagan bo'lar edim. Yangam sezib qolmasin deb, tashqariga yugurib chiqqanimcha dasht yo'liga zimdan uzoq muddat intizorlik bilan ko'z tikaman; xurjun ko'targan muallimimiz ko'rinib qolarmikin, uning jozibali tabassumi-yu ma'rifatga undovchi so'zlariga yana oshno bo'larmikanman, deya oshiqardim.

Duyshen o'qitgan o'n chog'li bola orasida eng kattasi men edim. Ehtimol, shuning uchun hamdir, sinfdoshlarimizga nisbatan yaxshi o'qir edim. Bugina emas, muallim-

ning har bir aytgan soʻzi-yu koʻrsatgan har bir harfini oʻzim uchun muqaddas tutardim. Va men uchun uning bergan saboqlarini ong-u shuurimga singdirib olishdan ham koʻra ulkanroq va oliyjanobroq yumush yoʻqdek edi bu olamda.

Qayoqqa bormay, muallim bergan daftarni asrab-avaylardim. Oʻzimcha oʻroq uchida yer chizib, devorning sirti-yu qorlarning ustiga harflarni va soʻzlarni yozib, oʻqib yurardim. Duyshendan koʻra uddaburro va bilimdon kishi yoʻq edi, mening nazarimda.

* * *

Bu orada, ana-mana deguncha qish-qirovli kunlar ham kirib keldi. Birinchi qor tushguncha biz tepalik ostidagi jarlikda shovullab oqayotgan soydan qoʻl ushlab kechib oʻtib yurdik. Keyinchalik bolalarning oyoqlariga soʻzak kirib, toqatlari toq boʻldi, ayniqsa, kichkintoy bolakaylarning ayozga dosh berolmaganidan hatto koʻzlari jiqqa yoshga toʻlar edi. Shunda Duyshen ularni navbatma-navbat, birini yelkasida, ikkinchisini qoʻlida koʻtargancha soydan oʻtkazib qoʻyardi.

Endi oʻylab qarasam, bularning bari xuddi choʻpchakka oʻxshardi. Oʻsha kezlarda odamlar nodonliklaridanmi yoki tushunib yetmaganliklaridanmi, haytovur, ular Duyshenning ustidan kulishardi. Ayniqsa, qishlovni togʻlarda oʻtkazib, gohida tegirmonga gʻalla oqlash (yanchish)ga kelib turadigan boy-boyvachchalarni aytmayizmi. Boshlariga suvsar telpag-u egnilariga qoʻy terisidan poʻstin kiyib olgan bu kimsalar sarkash otlarini oʻynatib, necha bor kechuvda bizga duch kelib, yonimizdan oʻtayotganlarida koʻzlarini baqraytirgancha Duysheni masxaralashardi. Ulardan biri:

— Koʻryapsanmi, birini orqalab, ikkinchisini qoʻlda koʻtarib olibdi, — deya qamchisi bilan sherigini turtib, mazah qilib kuldi.

Ular har gal, shu zaylda pishqirgan otlarini qamchilab, hamma yogʻimizga shagʻal aralash loy sachratib, qah-qah urib kulishgancha oʻtib ketishardi.

Oʻshanda Duyshenga ichim achib, rahmim kelib, bu fahm-farosatsiz kimsalarga yetib olsam-da, otlari tizginidan

ushlab olib, badbashara yuzlariga tik qarab: „Muallimimiz haqida bunday beandisha so‘zlarni aytishga qanday jur‘at etyapsizlar! Sadqayi odam ketinglar! Sizlar odam emas, balki odam qiyofasidagi iblissizlar!“ deya qichqirgim kelardi.

Ammo javobsiz qolgan qiz bolaning nidosiga, shu as-noda, kim ham iltifot qilardi deysiz? Mening esa alamli ko‘z yoshlarimni yutishdan boshqa ilojim yo‘q edi. Haqoratlangan muallimimizga kelsak, go‘yo u hech nimani ko‘r-maganday, eshitmaganday, pinagini buzmasdan, aksin-cha, bu qo‘lansa gaplardan bizlarni alahsitishga va hazil-huzul qilib kuldirishga urinardi.

Soyga ko‘prik qurish uchun Duyshen qanchalik harakat qilmasin, yog‘och topolmadi. Bir kuni maktabdan qayta-yotib, bolalarni suvdan o‘tkazib qo‘ydik-da, ikkalamiz so-hilda qolib, tosh va chimlar yordamida hatlab o‘tadigan joy tayyorlashga qaror qildik. Agar adolat yuzasidan aytadigan bo‘lsak, ovulimiz ahli bir yoqadan bosh chiqarib, bamas-lahat ish tutib, ikki-uchta yog‘och-taxta keltirib tashlagan-larida olam guliston bo‘lib, ko‘prik ham bitib qolgan bo‘lar-di. Gap shundaki, o‘sha kezlarda o‘qishning ma‘nosiga yet-magan avom xalq bunga deyarli ahamiyat ham bermasdi, Duyshenni esa bekorchilikdan bolalar bilan shunchaki umrguzaronlik qilib yurgan bir telba-da, deb hisoblashardi. Ko‘prik qurish ot ustida suv kechib yurgan bu kimsalarning yetti uxlab tushlariga kirganmikin? „Uddasidan chiqsang — o‘qit, yo‘qsa taxta-o‘qlovingni yig‘ishtirib, ularni uy-uyla-riga tarqatib yubor“ emish. Shu ham gap bo‘ldi-yu. Biroq, nima bo‘lganda ham, el-ulus bu esli-hushli yigitning qan-chadan qancha qiyinchiliklarga, tahqir-u kamsitishlarga bar-dosh berib, sabr-toqat, qunt-matonat bilan saboq berib kelayotganligining boisi nimada ekanligini tanlariga bir o‘y-lab ko‘rsalar bo‘lardi.

* * *

O‘sha kuni sakrab o‘tish uchun toshlarni soy ustiga mah-kamlayotganimizda birinchi qor tushib, hafsalamizni pir qildi. Suyakni qaqshatuvchi muzdek suvda oyoqyalang bo‘lib tinimsiz ishlayotgan Duyshenning sabr-bardoshi meni hay-

ratga soldi. Bir amallab soyning o'rtasidan tovonimga toshlar cho'g'day botib o'tayotgan edim, suv oyog'imni kesib ketgudek bo'lib, birdan tomirim tortishib, bukchayib qoldim. Boshim aylanib qichqirishimni ham bilmay, qad-bas-timni rostlay olmay, suvga yiqilayozay deganimda DuysHENning ko'zi tushib qoldi. U qo'lidagi toshni irg'itib tashladiyu, yugurib kelib, meni dast ko'targancha jar yoqasiga olib chiqib, shineliga o'tqazib qo'ydi. U goh ko'karib, uvushib qolgan oyoqlarimni uqalar, goh muzlab qolgan qo'llarimni kaftlari orasiga olib silab-siypalar, goh og'ziga yaqin keltirib, nafasi bilan ilitardi.

— Yetar, Oltinoy, sen endi isinib ol, o'zim bir amal-layman, — dedi DuysHEN. Nihoyat, kechuv tayyor bo'lgandan so'ng u etigini kiyaturib, meni sovuqdan hurpay-gan holda ko'rar ekan: — Qalay, isinib oldingmi, yordam-chi qiz? Shinelni mana mundoq yopinib ol! — deb jilmayib qo'ydi va yana bir zum o'tmay: — O'tgan safar maktabga tezakni qoldirib ketgan senmiding? — deya so'rab qoldi.

— Ha, — deb javob qaytardim.

— O'zim ham shunday deb o'ylagandim! — dedi DuysHEN xuddi o'zi bilan o'zi gaplashayotganday miyig'ida kul-gancha.

Demak, muallimimiz o'sha arzimagan narsadan xabar-dor ekan, hali ham uni unutmay yurganidan boshim os-monga yetdi, quvonchim ichimga sig'may, yuzlarim olov-day yonayotganini hamon eslayman. O'shanda DuysHEN ham quvonchimga sherik bo'lgan edi.

— Chaqnagan ko'zlaringdan aylanay, chirog'im, — de-di u meni erkalab. — O'qishga ishtiyoqing zo'r... Qani endi qo'limdan kelsa-yu, seni katta shaharga yuborib o'qitsam! Kim bo'lib yetisharding, qarog'im! — dedi-da, birdan ariq tomon burilib ketdi. Uning qayroq toshlarni quchib sho-vullab oqayotgan shaffof suv bo'yiga kelib, qo'llarini orqa-siga chalishtirgancha, olis tog'lar tepasida viqor bilan suzib borayotgan pag'a-pag'a bulutlarga porlagan ko'zlar bilan boqib turgani hali-hali ko'z o'ngimda.

Nimani o'ylab turgan ekan muallimimiz o'shanda? Balki, haqiqatan ham, meni katta shaharga olib borib o'qi-